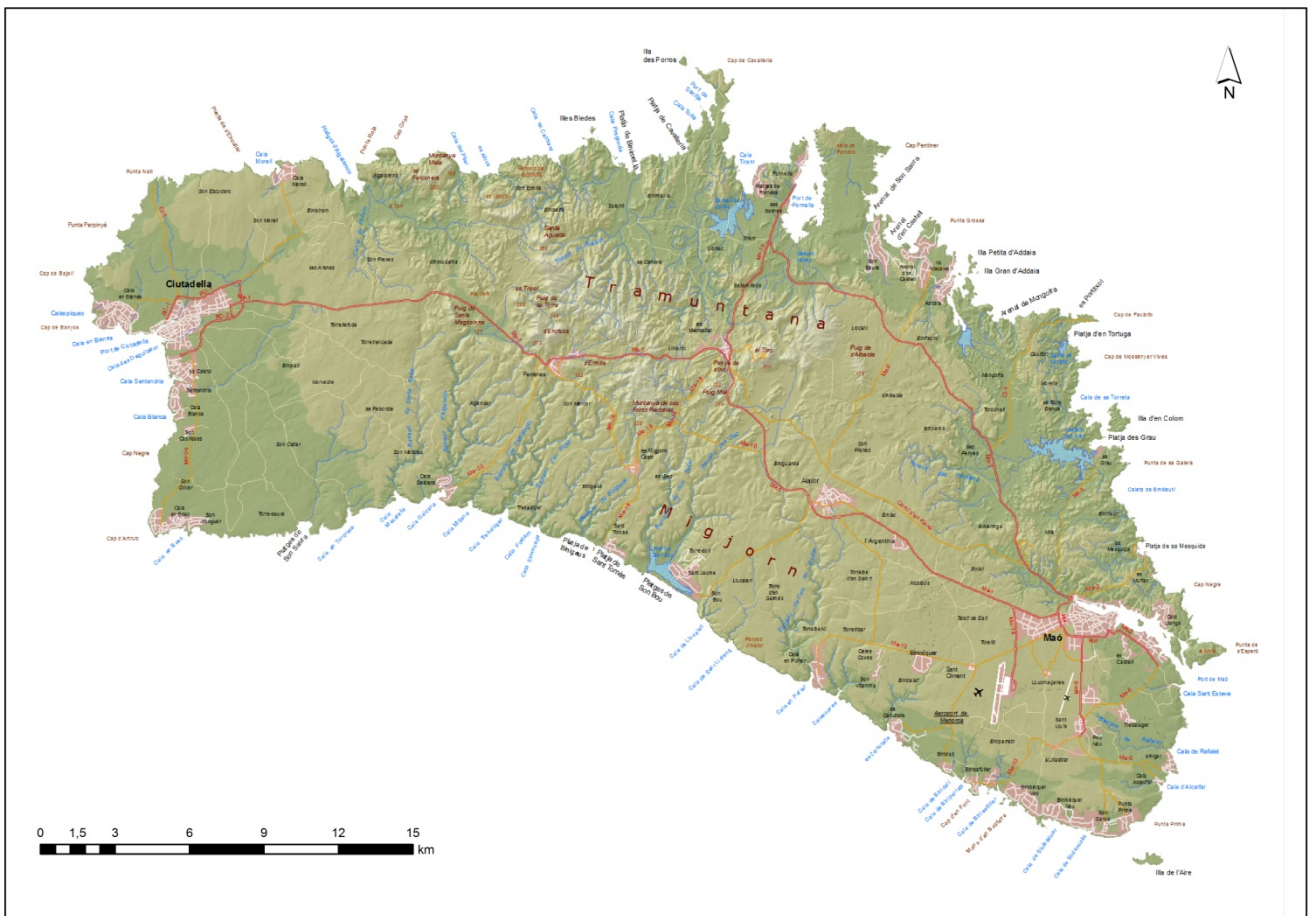

GESTIÓ DE LA MOBILITAT: MENORCA

Programa de camp

1. Introducció a l'illa de Menorca

Menorca és la més septentrional i oriental de les Balears. Els seus 95.183 residents (2013) la situen en tercer lloc pel que fa a dimensió demogràfica (per darrera de Mallorca i Eivissa), si bé és la segona en extensió (per poc no arriba als 700 quilòmetres quadrats). És també la tercera en places turístiques reglades (49.769), a prou distància d'Eivissa (78.867) i òbviament de Mallorca (286.854). Presenta una forma allargada en direcció SE-NW, amb una distància màxima de 50 quilòmetres entre ambdós extrems, i d'entre 15 i 20 quilòmetres en direcció N-S. Els seus trets geogràfics i històrics li confereixen una personalitat molt marcada que queda ben palesa en el seu territori.

Mapa de Menorca. Elaboració pròpia a partir del Mapa Topogràfic Balear 1:5000, ofert pel servei WMS de SITIBSA disponibles a www.ideib.cat i a www.sitibsa.com

L'evolució geohistòrica explica en part les peculiaritats que fan de Menorca un territori especial. Deia Albert Quintana que les illes es configuren com a mons sotmesos a l'acció de dos pols oposats: la tendència a aïllar-se i la tendència a comunicar-se, en funció de si la situació geopolítica de l'entorn afavoreix les oportunitats comercials o bé els perills d'invasió. En el cas de Menorca aquestes dues tendències resten impreses al seu territori i expliquen des de la seva història sociodemogràfica fins a la morfologia del seu paisatge o la seva estructura urbana. Sens dubte la seva evolució històrica i els canvis soferts sobretot al segle XVIII, quan fou ocupada per britànics i francesos, successivament, expliquen en bona part el seu caràcter. A aquest fet s'hi pot afegir la seva tardana incorporació a l'economia turística en comparació a les seves illes germanes, cosa que també li ha suposat particularitats en la seva evolució econòmica més recent.

En termes físics, Menorca és una illa relativament plana amb una hipsometria moderada (el 79% del seu territori s'ubica per sota dels 100 m. snm), si bé amb un relleu relativament accidentat amb poques superfícies que presentin una certa continuïtat. La seva màxima elevació, la muntanya d'El Toro, arriba als 350 m. Geològicament presenta dues grans zones, la Tramuntana i el Migjorn, que resten separades per una falla axial que pràcticament xapa l'illa per la meitat, des del nord de Ciutadella fins al Port de Maó. Alguns autors hi afegeixen, a més, l'anomenada comarca de "la Mitjania", zona d'argiles al centre de l'illa que se situa com a frontera entre Tramuntana i Migjorn.

Maó des de la fortalesa de la Mola. Foto: Jaume Mateu

La comarca de Tramuntana és on apareixen els materials més antics de les Balears: es tracta d'una regió preorogènica on hi afloren el Paleozoic i el Mesozoic amb terrenys de naturalesa calcària i silícia, que resulta en un paisatge de turons de relleu suau drenats per petits cursos fluvials amb nombroses conques internes que sovint retenen l'aigua en forma de petites albuferes i basses. El Migjorn, en canvi, es configura com una gran plataforma calcària del Miocè mitjà i superior, que li confereixen un caràcter tabular, de relleu pla lleugerament

inclinat cap al sud, trencada només per fenòmens de caràcter exocàrstic (*poljes* i dolines) i sobretot per una xarxa de barrancs encaixats (Trebalúger, Algendar, cala en Porter) de parets abruptes i fons pla que acaben al litoral en forma de cales. El funcionament freàtic d'aquesta plataforma calcària afavoreix la surgència de fonts als entorns dels barrancs, que els converteix en espais singulars per a la flora i la fauna i sobretot molt aprofitats històricament per a l'agricultura. També és l'espai que acollí els primers pobladors de l'illa i la major part de la població de cultura talaiòtica, la gran civilització megalítica que ocupà l'illa entre el 1.200 i el 100 a.C.

El clima menorquí és ben pròpiament mediterrani, amb precipitacions al voltant dels 500/600 mm anuals, repartits majoritàriament entre la tardor i l'hivern, i amb un període gairebé sec a l'estiu. La seva situació geogràfica al bell mig d'un dels llocs del món amb una major concentració de centres de baixes pressions se sol manifestar amb episodis de forts vents i precipitacions intenses, a la protecció de les quals la configuració orogràfica de l'illa no ajuda. Destaca per això la influència del vent de Tramuntana i altres vents de component nord, especialment significatius a Menorca. Tret que, amb d'altres, comparteix amb el llevant septentrional mallorquí i amb les comarques empordaneses.

El far de Favàritx. Foto: Jaume Mateu

El poblament s'hi defineix com un sistema urbà dual, Ciutadella a ponent i Maó a llevant, dues ciutats i dos ports que tradicionalment s'han disputat la capitalitat de l'illa. Ciutadella compta actualment amb 29.629 habitants, lleugerament per sobre de Maó (28.765), que tanmateix conserva la seu de les institucions principals de l'illa com és el cas del Consell de Menorca. Ciutadella manté la seu episcopal i les cases dels grans terratinents de la noblesa. Maó, en canvi, va despuntar arran de l'ocupació britànica de l'illa al segle XVIII—quan esdevingué per primer cop capital- i gràcies sobretot al seu port, que féu florir la burgesia comercial i permeté un cert impuls industrial conservat fins a dia d'avui.

Entre Ciutadella i Maó, resseguint la carretera que les uneix (i que curiosament transcorre gairebé perfectament sobre la falla axial que separa els dos mons geològics), ens apareixen Ferreries, es Mercadal i Alaior, pobles apareguts poc després de la conquesta catalana de l'illa.

S'hi afegiren, amb el temps, els nuclis d'es Migjorn Gran i Fornells (segle XVII), o els pobles "planificats" al segle XVIII i XIX d'Es Castell –inicialment *Georgetown*, d'origen britànic-; Sant Lluís –fundat pels francesos- i Sant Climent (fundat al segle XIX). A partir dels petits llogarets de pescadors a la costa o dels nuclis d'estiueig de la burgesia local o en *resorts* creats ex-novo apareixeren, a la segona meitat del segle XX, els nuclis turístics costaners més rellevants, al sud de Ciutadella (Santandria, Cala Blanca, Cala en Bosc) i Maó (Punta Prima), al voltant de les cales del Sud (Binibèquer) o de platges com la de Son Bou, o en la costa de Tramuntana (Cala Morell, Son Parc, Fornells, s'Arenal den Castell).

Es configurà així un sistema urbà amb dos caps, amb un eix vertebral com és la carretera Maó – Ciutadella, i amb branques de caràcter transversal que, des d'aquest eix principal, condueixen a la resta de nuclis. Els assentaments a vora de mar resten així desconnectats, per al trànsit, per la part litoral. Únicament l'històric camí de Cavalls, recuperat recentment i transitable només a peu o a cavall, se'ns apareix com a circumval·lació costanera de l'illa.

Menorca destaca també pels seus valors ecològics i naturals, que li valgueren la declaració, l'any 1993, com a Reserva de la Biosfera per part de la UNESCO. Amb una zona nucli d'aquesta declaració situada al Parc Natural de s'Albufera des Grau, i amb una zona de compatibilitat que inclou tota la resta de l'illa. Ecològicament en destaquen valuosos ecosistemes de zones humides, espais litorals, sistemes dunars i zones forestals de caràcter mediterrani i amb presència notable d'endemismes. Aquests valors naturals han estat compatibilitzats tradicionalment amb l'ús agrari del territori –en els darrers temps principalment ramader-, que dóna lloc a un paisatge en forma de mosaic agroforestal, amb gran presència de la pedra en sec, de gran vàlua.

2. Itinerari proposat

La proposta de treball de camp a Menorca s'ha estructurat en cinc dies, entre el 13 i el 17 d'octubre. Cada dia està dedicat a un tema específic sempre al voltant de la mobilitat, i estructurat de manera que es fan visites al matí i treball en grups a les tardes, tal i com s'indica a la taula annexa, sempre partint del lloc d'allotjament a l'Alberg de Sa Vinyeta, ubicat a Ciutadella.

El treball de camp es complementarà amb un cicle específic de conferències/debat organitzat en col·laboració amb l'Institut Menorquí d'Estudis i la Universitat de les Illes Balears, que comptarà amb experts en cada un dels temes, i que tindrà lloc, si és possible, a la seu del Cercle Artístic de Ciutadella.

ESQUEMA D'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL DE CAMP					
	Dilluns, 13.10	Dimarts, 14.10	Dimecres, 15.10	Dijous, 16.10	Divendres, 17.10
Tema del dia	LA PERSONALITAT GEOGRÀFICA DE L'ILLA I L'ACCESSIBILITAT EXTERIOR	LA MOBILITAT NO MOTORITZADA I EL CAMÍ DE CAVALLS	ACTIVITAT TURÍSTICA I TRANSPORT PÚBLIC	PAISATGE, USOS DEL SÒL I XARXA VIÀRIA	MEDI AMBIENT, ESPAIS PROTEGITS I FREQUËNCIACIÓ HUMANA
Matí	Arribada. Aeroport de Menorca. El port i la ciutat de Maó. Desplaçament cap el Castell de Santa Àgueda.	Sortida cap a Els Alocs. Recorregut per la costa de Tramuntana per el Camí de Cavalls entre Els Alocs i Binimel·là.	Sortida en bicicleta des de Ciutadella. Itinerari urbanitzacions litorals de ponent: Cala Santandria, Cala Blanca, Capd'Artrutx, Son Xoriguer.	Sortida cap a diversos punts de l'illa. Construcció dels transectes viaris /paisatgístics de l'illa.	Sortida de Ciutadella cap al Cap de Favàritx. Recorregut entre Cap de Favàritx i Es Grau per l'espai protegit i l'Albufera
Migdia	Pujada al Castell de Santa Àgueda. Els principals trets geogràfics de Menorca. Dinar i baixada del Castell de Santa Àgueda.	Dinar a la platja de Binimel·là. Tornada a Ciutadella.	Dinar a Son Xoriguer.	Dinar (lloc a determinar).	Dinar a Es Grau. Trasllat a Maó.
Tarda	Desplaçament cap a Ciutadella. Instal·lació a SaVinyeta. Formació dels grups de treball.	Visita a Ciutadella o preparació del recorregut viari paisatgístic del dijous.	Retorn a Ciutadella per l'interior.	Introducció de les valoracions del paisatge dels transectes i construcció dels histogrames de valor del paisatge des de la xarxa viària.	Lliure a Maó.
Vespre	Debat (I) <i>L'accessibilitat exterior a Menorca. El debat portuari i aeroportuari.</i>	Debat (II) <i>El Camí de Cavalls i la seva gestió.</i>	Debat (III) <i>El transport públic a Menorca: potencialitats i limitacions.</i>	.Debat (IV) <i>La xarxa viària menorquina: traçat, prestacions i paisatge.</i>	Tornada cap a Barcelona.

Tot l'itinerari es pot consultar sobre google maps a l'enllaç següent:

<https://mapsengine.google.com/map/edit?mid=zKrcIcbNeLvQ.kF5OXkR3EAW4>

3. Descripció de les etapes i horari aproximat

3.1. Dia 1, dilluns dia 13/10. La personalitat geogràfica de l'illa i l'accessibilitat exterior.

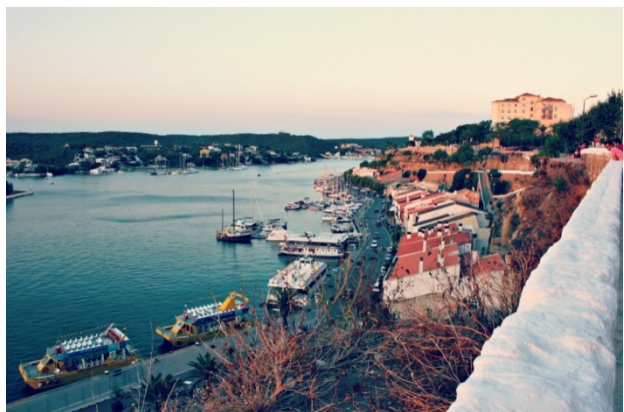
8:00 Arribada a Menorca (Port o Aeroport).

El transport aeri i l'aeroport de Menorca. El paper de l'aeroport de Menorca en el territori menorquí.

9:00. El port i la ciutat de Maó.

Recorregut urbà per la ciutat de Maó (possible acompanyament per part de Juanjo Gomila, arquitecte):

- Parada 1. Plaça de s'Esplanada. Porta de Sant Roc i Pla des Convent.
- Parada 2. Plaça de la Constitució / Plaça de la Conquesta.
- Parada 3. Plaça de sa Miranda / tanques del Carme.
- Parada 4. Institut Menorquí d'Estudis / Observatori Socioambiental de Menorca.
Rebuda a càrrec de representants d'ambdós organismes.
- Parada 5. Estació Marítima de Maó.

El port i la ciutat de Maó. Fotos: Jaume Mateu.

12:00. Sortida cap al Castell de Santa Àgueda.

12:30. Inici pujada Castell de Santa Àgueda. Explicació del recorregut a càrrec de David Carreras (OBSAM).

13:30. Castell de santa Àgueda.

Explicació general sobre els trets geogràfics de l'illa de Menorca a càrrec de David Carreras, OBSAM.

14:30 Dinar (picnic a Santa Àgueda, cal portar el menjar de forma individual)

16:00. Arribada a Ciutadella. Allotjament a l'alberg de sa Vinyeta i preparació dels grups de treball.

L'alberg de sa Vinyeta a Ciutadella. Foto: Jaume Mateu.

19:00. Inauguració del Cicle de Debats al Cercle Artístic de Ciutadella.

Inauguració a càrrec d'Oriol Nel·lo, Director del Màster (UAB); Joana Maria Seguí, en representació de la Universitat de les Illes Balears; i Josefina Salord, en representació del Cercle Artístic i l'Institut Menorquí d'Estudis.

Conferència-debat: L'accessibilitat exterior de Menorca. El debat portuari i aeroportuari.

Joana Maria Seguí Pons. Universitat de les Illes Balears.

Miquel Camps. GOB – Menorca.

Joan Enric Vilardell. Arquitecte, membre de la Plataforma "El Transport Aeri ofega Menorca".

Lluís Hernández. Enginyer i Director-Gerent del Cercle d'Economia de Menorca.

3.2. Dia 2, dimarts dia 14/10. La mobilitat no motoritzada i el camí de Cavalls.

8:30. Sortida des de Ciutadella cap a els Alocs.

9:00. Aparcament els Alocs. Inici etapa camí de cavalls "Els Alocs – Binimel·là"

9:00. Els Alocs. Pujada cap als penyals de Binidelfà. El litoral del nord de Menorca.

11:00. Cala Moragues i Cala en Calderer.

12:30. Cala Barril. Les Illes Bledes.

13:30. Cala Pregonda.

14:00. Platja de Binimel·là. Dinar.

El camí de cavalls entre els Alocs i Binimel·là. Fotos: Jaume Mateu

16:00. Ciutadella. Visita a la ciutat / treball en grups.

Treball en grups. Opcional recorregut pel centre de Ciutadella i visita a diferents llocs del centre històric.

19:00 Conferència – debat. El camí de Cavalls i la seva gestió.

Jaume Mateu. Geògraf, Universitat de les Illes Balears.

David Carreras. Biòleg. Observatori Socioambiental de Menorca.

Joan Febrer. Director de "Camí de Cavalls 360º" (<http://www.camidecavalls360.com/ca/>)

Eduard Serra. Membre de la Coordinadorad del Camí de Cavalls, impulsor de la seva recuperació.

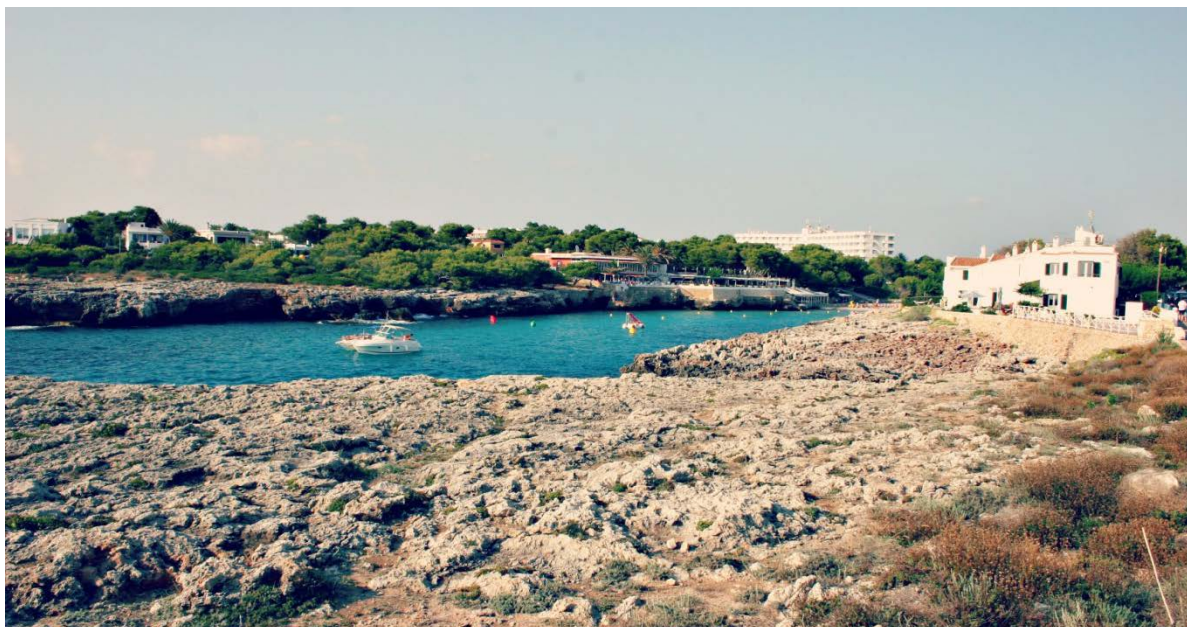

3.3. Dia 3, dimecres dia 15/10. Activitat turística i transport públic

9:00 Sortida en bicicleta cap al Cap d'Artrutx

Evolució urbana i turística de les urbanitzacions del litoral sud de Ciutadella.

Recorregut amb bicicleta per les urbanitzacions turístiques del sud de Ciutadella: Santandria – Sa Caleta, Cala Blanca, Cap d'Artrutx, Cala en Bosc i Son Xoriguer.

Les cales del sud de Ciutadella. Foto: Jaume Mateu

14:00. Dinar a Son Xoriguer.

16:00. Tornada cap a Ciutadella pel camí de So na Parets.

Tornada a través del camí de So na Parets, fent un petit tram del camí de Cavalls, i enllaçant amb el camí de s'Hort de ses Taronges cap a Ciutadella.

19:00 Conferència – debat. El transport públic a Menorca: potencialitats i limitacions

Anna Gallofré. OBSAM.

Sergi Marí. OBSAM.

Damià Borràs. Ex Conseller de Mobilitat del Consell de Menorca.

Bernat Casesnoves. Membre de l'Associació de Veïns Ciutadella Vella.

3.4. Dia 4, dijous dia 16/10. Paisatge, usos del sòl i xarxa viària.

9:00. Transectes viaris a partir de diferents recorreguts paisatgístics per Menorca.

(itineraris per definir).

16:00. Elaboració de l'anàlisi paisatgística dels diferents transectes realitzats.

19:00 Conferència – debat. La xarxa viària menorquina. Traçat, prestacions i paisatge.

Maria Lluïsa Dubon. Geògrafa

Jesús Cardona. Arquitecte.

Joan Morro. Enginyer de Camins.

3.5. Dia 5, divendres dia 17/10. Medi ambient, espais protegits i freqüentació humana

8:30. Sortida de Ciutadella cap a Favàritx.

9:15. Favàritx. Itinerari a peu cap a l'Albufera des Grau.

10:30 Cala Morella.

11:30. Cala des Tamarells

13:00 Platja des Grau. Dinar.

16:00. Maó. Lliure.

Tornada cap a Barcelona

4. Bibliografia recomanada

Descripcions generals

BAULIES, J. (1964-1967): "L'illa de Menorca. (3 vol)". Ed. Barcino, Barcelona.

BARCELÓ, B. (coord.) (1995): "Illes Balears". A *Geografia Universal*, vol. 10. Ed. 62, Barcelona.

BAUZÀ, A. (2006): "Menorca... is different". A ARTIGUES, A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. VIII Coloquio y Jornadas de campo de Geografía Urbana – Guia de Campo. Asociación de Geógrafos Españoles – Grupo de Geografía Urbana, pp 76-106.

http://www.uib.cat/ggu/pdf_VIII%20%20JCGU/03_BAUZA.pdf

ROSSELLÓ-VERGER, V.M. (2006): "Les Illes, redescobertes: Mallorca, Menorca, Eivissa, Formentera". Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

Medi Físic

FRANQUESA, A.; ESTRADÉ, S.; GALLOFRÉ, A. (2011): "Cartografia climàtica de Menorca (1950-2008). Aproximació mitjançant eines SIG." Institut Menorquí d'Estudis – OBSAM. Maó.

<http://www.obsam.cat/documents/informes/Cartografia-climatica-Menorca-1950-2008.pdf>

JANSÀ, A. (2014): "El clima de les Illes Balears". Col. *Panorama de les Illes Balears*, núm. 11. Ed. Leonard Muntaner, Palma.

ROSSELLÓ, V.M.; FORNÓS, J.J.; GÓMEZ-PUJOL, L.I. (eds.) (2003): "Introducción a la geografía física de Menorca: guía de campo de las XVIII Jornadas de Geografía Física". Asociación de Geógrafos Españoles (AGE), Universitat de València i Societat d'Història Natural de les Balears. Palma.

Estructura urbana i ordenació del territori, mobilitat, components sociodemogràfics i econòmics

AAVV, (2003): "Menorca, un projecte territorial sostenible". Memòria i Normes del Pla Territorial Insular. Consell Insular de Menorca, Maó.

<http://www.cime.es/Contingut.aspx?IDIOMA=2&IdPub=260>

DOMÈNECH, M. *et al.* (1983): "La ciutat des del carrer. Anàlisi formal, funcional i simbòlic del casc antic de Maó". Ateneu de Maó, COAB i SA NOSTRA. Maó

DUBON, M.LL.(1993): "Estudi de la demografia actual menorquina : les migracions i els seus efectes sobre la població i la societat illenques". Institut Menorquí d'Estudis, Maó

DUBON, M.LL. (1988): "La estructura funcional de Menorca". *Treballs de Geografia*, nº 39, pp. 145-162. Universitat de les Illes Balears, Palma. Disponible a (setembre 2014):

<http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/treballsGeografia/index/assoc/Treballs/ de Geog/ra fia 19/88v39p14/5.dir/Treballs de Geografia 1988v39p145.pdf>

FARRÉ-ESCOFET, E.; MARIMON I SUNYOL, R. Y SURIS JORDÀ, J. M. (1977): "La via menorquina del creixement". Servei d'Estudis Banca Catalana, Barcelona. A Vidal Hernández, J. M. (dir.) (1991): *Enciclopedia de Menorca. Tom XII. Economia*. Obra Cultural de Menorca, Maó.

FULLANA, A.; SEGUÍ, M. (2012): "El turisme a Menorca : retard en el seu desenvolupament dins de l'àmbit balear". A *Revista de Menorca*, núm. 91, pp. 125-162.

GOVERN DE LES ILLES BALEARS (2006): Pla Director Sectorial de Transports de les Illes Balears. Conselleria d'Agricultura, Medi Ambient i Territori. Palma.

<http://www.caib.es/conselleries/opubliques/dgtransp/esdev/pla/pladirector.html>

LÓPEZ, G., i ROSSELLÓ, J. (2002): "L'economia menorquina en el segle XX (1914-2001)." Ed. Documenta Balear, Palma.

MÉNDEZ, A. (2004): "Indicadors econòmics de Menorca 2004: els transports.". Institut Menorquí d'Estudis – OBSAM. Maó.

<http://www.obsam.cat/documents/articles/transports-2004.pdf>

MURRAY, I. (2006): "Menorca y sus ciudades. Otra rareza menorquina en las Balears" A ARTIGUES, A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. VIII Coloquio y Jornadas de campo de Geografía Urbana – Guia de Campo. Asociación de Geógrafos Españoles – Grupo de Geografía Urbana, pp 76-106.

http://www.uib.cat/ggu/pdf_VIII%20%20JCGU/02_MURRAY.pdf

QUINTANA, A. (1972): "Las islas adyacentes de Mallorca". Inclou a AAVV (2008): *Albert Quintana, el seu temps i la seva obra*. Col. Quaderns de Territori, núm. 01. Govern de les Illes Balears, Palma.

SANZ, A. (2005): "Movilidad en Menorca: datos para la reflexión. Explotación primaria de los datos de las Encuestas de Movilidad". Institut Menorquí d'Estudis – OBSAM. Maó.

<http://www.obsam.cat/documents/informes/Movilidad-Menorca-2004-encuestas-OBSAM.pdf>

SEGUÍ PONS, J.M.; MARTÍNEZ, R.M. (2012): "Los tráficos internacionales y las compañías de bajo coste en las Islas Baleares : movilidad versus sostenibilidad". A *Territoris*, núm. 8, pp. 241-264.

<http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/territoris/index/assoc/Territor/is 2012v/08p241.dir/Territoris 2012v08p241.pdf>

SOLER, R. (2007): "Les Illes Balears port a port". Ed. Documenta Balear, Palma.

VIDAL, J.M.; RITA, J. (1989): "Jornades sobre conservació i desenvolupament a Menorca. UNESCO". Comitè espanyol del programa MaB i Institut Menorquí d'Estudis.

<http://www.ime.cat/WebEditor/Pagines/file/Part%201%20-%20LIBRE%20Jornades%20sobre%20conservaci%C3%B3%20i%20desenvolupament%20a%20menorca.pdf>

VILARDELL SANTACANA, J. E. (2005): "La Fundació de Georgetown, Menorca. 1771. Patrick Mackellar y el urbanismo militar británico". Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma.

VILLALONGA, A. (2001): "Historia de la aviación en Menorca". Institut Menorquí d'Estudis. Maó.

Paisatge, espais naturals i ordenació del territori

BAUZÀ, A.; RITA, J. (2005): "Local Participation for Sustainability: the Minorca Biosphere Reserve (Balearic Islands, Spain)". A Osti, G. y Pellizzoni, L. (Eds.): *Local Institution Building for the Environment: Perspectives from East and West*. Internacional Conference Gorizia, September 9-10 2004. Proceedings. I.S.I.G. Istituto di Sociologia Internazionale di Gorizia, Italia.

CARRERAS, D. I FRANQUESA, A.(2013): "Anàlisi de la variació de les cobertes del sòl a Menorca durant el període 2002-2007". *VI Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears*. Ponències i resums. Societat d'Història Natural de les Balears. Palma de Mallorca.

<http://www.shnb.org/jma/Pon%C3%A8nciesiResumsJMA.pdf>

ESTRADÉ, S.; FERNÁNDEZ, I. (2014): "Manual d'interpretació d'hàbitats de Menorca. Hàbitats presents a les finques inventariades en els projectes d'inventari del patrimoni rural en finques agrícoles". Institut Menorquí d'Estudis – OBSAM. Maó.

<http://www.obsam.cat/documents/documents/Manual-interpretacio-habitats-Menorca.pdf>

GALLOFRÉ, A.; PÉREZ, M.; FLORIT, A.; SUNYOL, R. (2011): "Enquestes del paisatge percebut a Menorca". Institut Menorquí d'Estudis – OBSAM. Maó.

<http://www.obsam.cat/documents/informes/Enquestes-paisatge-percebut-2011.pdf>

MALLARACH, J.M. (2004): "A propòsit del paisatge menorquí: paradoxes, reptes i responsabilitats". Transcripció de conferència impartida a l'OBSAM. Desembre 2004. Maó.

<http://www.obsam.cat/documents/comunicacions/paisatge-Menorca.pdf>

MARÍ, S. (2009): "L'aplicació del Conveni europeu del paisatge a la reserva de biosfera de Menorca". A VIDAL, J.M.; COMAS, E. (2009): *Jornades sobre els 15 anys de la reserva de biosfera a Menorca*. Col. *Recerca*, núm. 17. Institut Menorquí d'Estudis, Maó.

<http://www.obsam.cat/15-anys-reserva-biosfera-menorca/32-mari-jornades-15-anys-reserva-biosfera-menorca.pdf>

MARÍ, S.; GALLOFRÉ, A.; ESTRADÉ, S.; CARRERAS, D (2013): "El sistema d'indicadors de seguiment del Pla Territorial Insular de Menorca, 2012". Observatori Socioambiental de Menorca de l'Institut Menorquí d'Estudis. Maó.

<http://www.obsam.cat/sistemes-indicadors/PTI-2012.pdf>

ROIG, F.X.; FRAGA, P. (eds.)(2008): "Natura i societat; mosaics a Menorca". Institut Menorquí d'Estudis. Maó.

SALORT, J.P.; PIRIS, L.; CLADERA, E. (2011): “La imatge de Menorca: canvis en el paisatge durant el segle XX”. Arxiu d’Imatge i So de Menorca. Maó.

Obres de divulgació i altres recursos electrònics

JUANEDA, J.; VIDAL, J.M. (2010) (coord.): “Guia Camí de Cavalls. 20 itineraris per a descobrir Menorca”. Fundació Destí Menorca 2010. Maó.

Consell Insular de Menorca: www.cime.es

Infraestructura de Dades Espacials de Menorca (IDE Menorca): <http://cartografia.cime.es>

Observatori Socioambiental de Menorca: www.obsam.cat

Parc Natural de s’Albufera des Grau: <http://ca.balearsnatura.com/parc-natural-de-s-albufera-des-grau/>

Menorca Reserva de Biosfera: <http://www.biosferamenorca.org/>